

Polona Sitar

»Tist občutek, ko dobiš prvo plačo – zdej si boš lahka pa sama kej kupla«

Podobe vsakdanjega življenja slovenskih žensk po letu 1945 skozi vidike zaposlitve in potrošnje

SITAR Polona, mlada raziskovalka,
Inštitut za kulturne in spominske študije, ZRC SAZU,
Novi trg 4, 1000 Ljubljana

305-055.2"1945/..."
347.962.7-055.2"1945/..."

»TIST OBČUTEK, KO DOBIŠ PRVO PLAČO – ZDEJ SI BOŠ LAHKA PA SAMA KEJ KUPLA«

Podobe vsakdanjega življenja slovenskih žensk po letu 1945 skozi vidike zaposlitve in potrošnje

Prispevek se osredotoča na razumevanje sprememb, ki jih ženskam prinese zaposlitev za polni delovni čas v obdobju socializma na Slovenskem. Nova identiteta zaposlenih žensk se je navzven manifestirala tudi v drugačni, bolj urejeni zunanji podobi, finančna neodvisnost pa je botrovala temu, da so ženske iskale raznolike prostočasne aktivnosti tudi izven doma in načine kultiviranja ženskosti skozi potrošnjo. V prispevku bomo poskusili razumeti, kaj je ženskam pomenil lastni služek, kako so z njim upravljale in kako se je njihova zunanja podoba spremenila z zaposlitvijo. Prispevek temelji na analizi terenskega dela in intervjujev z upokojenimi sogovornicami, ki so svoje aktivno življenje preživele v obdobju socializma, s čimer želi prispevati dodaten diskurz k že obstoječemu političnemu in ekonomskemu uradnemu zgodovinskemu diskurzu.

Ključne besede: zaposlitev žensk, socializem, potrošne prakse, podjetje Slovenija sadje

SITAR Polona, Young Researcher,
Institute of Culture and Memory Studies, Research
Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts,
Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana

305-055.2"1945/..."
347.962.7-055.2"1945/..."

"THAT FEELIN' WHEN YOU HAVE GOTTEN YOUR FIRST SALARY – NOW YOU CAN FINALLY BUY SOMETHING FOR YOURSELF"

Images of everyday life for Slovenian women after 1945, from the perspective of employment and consumption

The article focuses on comprehension of the changes that came with full-time jobs for women during the era of socialism in Slovenia. We will try to understand what the money earned by women themselves meant to them and how they managed it. We will investigate how they spent it and how their external appearance changed after they got a job, and how much it mattered to them. The pressure from working full-time, while caring for children and the household was one aspect of life under socialism—however, not the only one. The new identity of a working woman manifested itself on the outside in a new, tidier appearance, and financial independence induced them to start engaging in diverse leisure time activities outside their homes, while cultivating their womanhood through consumerism.

Key words: paid work, consumption practices, Slovenia sadje enterprise, socialism

Uvod

»Tist občutek, ko dobiš prvo plačo ... To je pa tak ponos! Zdej pa le ne bo treba tulk šparat, si boš lahka sama kej kupla. To je blo tok luštn!« Tako je Meta, rojena leta 1928 v Domžalah, ki je danes upokojena, opisala svoje občutke, ko je prejela svojo prvo plačo v tovarni Helios (Tovarna barv, lakov in umetnih smol Marx-Engels Količevo) v Domžalah. Meta pripada generaciji žensk, ki se je prva množično zaposlila. »Veljalo je, da so ženske isto kot moški in se lahko zaposlijo,« se je spominjala. V obdobju socializma je bila zaposlitev za polni delovni čas ključen razlog za vstop žensk v javno sfero. Močno je preoblikovala javne in zasebne sfere življenja, razumevanja moškosti in ženskosti ter družbena pričakovanja do žensk v gospodinjstvu in zakonu.

V tem prispevku bomo skozi Metino zgodbo, njene izbire, odločitve in strategije, poskusili razumeti, kakšne spremembe je ženskam prinesla zaposlitev v socializmu in kako je vplivala na njihov družbenoekonomski položaj, pri čemer pa bomo vključili tudi pripovedi drugih sogovornic. Meto smo izbrali za osrednjo sogovornico, ker je bila zaposlena v podjetju Slovenija sadje, v enem najpomembnejših slovenskih podjetij v Jugoslaviji, med katere je spadalo tudi podjetje Slovenija vino. V obeh podjetjih je bilo zaposlenih nekaj mojih sogovornic, zato so Metine izkušnje skupne tudi drugim ženskam. Poskusili bomo razumeti, kje so se ženske v socializmu zaposlovale, kaj jim je pomenil lastni zaslužek in kako so z njim upravljale. Zanimalo nas bo tudi, kako se je njihova zunanja podoba spremenila z zaposlitvijo in kakšen pomen so ji pripisovale.

Z Meto sva se srečevali v kavarni atrija v enem izmed domov starejših v Ljubljani. Običajno je pila kratko kavo, v katero je stresla paket sladkorja in pri tem z žlico mešala tako trdo, kot da bi želela z njo izdolbsti dno skodelice. »Zdej opažam, da če pijem kavo, se začnem trest, potem mi pa srce tako močno poje.« Bila je ena izmed tistih sogovornic, pri katerih si iz obrazne mimike takoj razbral razpoloženje. Njen izraz se je lahko v trenutku iz strogega in resnega prelevil v mehkega in nežnega. »Takrat, ko se smejem, sem luštna, ko se pa grdo držim, pa deset let gor!«

Meta se je rodila materi gospodinji, ki je doma skrbela za velik vrt. Čeprav njena mati ni študirala, se je skupaj z Metinim očetom zavzemala za šolanje svojih petih otrok. Leta 1945 je bila Meta sprejeta v SKOJ, leta 1947 pa v Komunistično partijo. Njeno šolanje je prekinila 2. svetovna vojna, zato je morala po njej opravljati dopolnilne izpite. »Ampak naš oče je reko: 'Ne bo tega, nobene potuhe! To je treba narest, pa fertik'.« Končala je nemško meščansko srednjo šolo v Domžalah in na

spodbudo očeta nadaljevala šolanje na gimnaziji Ledina v Ljubljani.

Izkušnje življenja v obdobju socializma se razlikujejo glede na posamezne sogovornice zaradi razlik v družbenem razredu, spolu, izobrazbi, poklicu ... Z raziskovanjem ambivalentnosti in dvomnosti življenjskih svetov sogovornic lahko ustvarimo nove načine konceptualizacije in pisanja o spolu, ki ga dojemamo ne le kot ustvarjeno identiteto, ampak tudi kot utelešeno uprizarjanje. S preučevanjem navideznih fiksnih kategorij, kot sta materinstvo in ženskost, je potrebno opozoriti na njihovo kulturno konstrukcijo, predvsem na to, kako sogovornice razumejo, izpogajajo in utelešajo ideje ter prakse. Na takšen način se lahko izognemo poenostavljenemu pisanju o njihovi družbeni podrejenosti in patriarhatu.¹

Socialistična politika je z opredeljevanjem ženskega spola promovirala množično industrializacijo in strankarsko zvestobo, spol pa je bil tudi prizma, skozi katero so ljudje interpretirali, se pogajali, upirali in včasih popolnoma ignorirali državne diskurze.² V raziskavi se bomo poslužili metode ustne zgodovine (angl. *oral history*), ki temelji na zbiranju govorjenih in zapisanih spominov vsakdanjega življenja, ki evidentirajo pretekle dogodke zgodovinskega pomena in odnos posameznikov do njih. V ustni zgodovini je najpogostejša življenjska zgodba, pripoved o izkušnjah življenja posameznika, ki vključuje pomembne življenjske dogodke, pravi Mojca Ramšak.³ Življenjsko zgodbo kot kategorijo je sredi 80. let prejšnjega stoletja na Slovenskem prva uvedla Marija Makarovič. Kot opozarjata Marija Makarovič in Marta Košuta,⁴ najdemo v enciklopedijah biografske podatke o znamenitih osebnostih, pomembnih za zgodovino človeštva ali posameznega naroda, zaradi junaških dejanj, znanstvenih odkritij in drugih zaslug, ne najdemo pa ničesar o »nepregledni množici tistih, ki so temelj žitja in bitja vsakega naroda«.

Raziskovalci, ki se poslužujejo pristopa 'ustne zgodovine', pravijo, da je ta metoda uporabna za zbiranje subjektivnih, ne objektivnih informacij.⁵ Kot pravi Paul Thompson, intervjuji ustne zgodovine priskrbijo pogled na prenos vrednot skozi generacije in podajo boljši vpo-

¹ Glej: Abu-Lughod, *The romance of resistance*; Gal in Kligman, *The Politics of Gender After Socialism*; Patino in Caldwell, *Consumers Exiting Socialism*.

² Massion, *Workers under Construction*, str. 14–5.

³ Ramšak, *Portret glasov*, str. 16.

⁴ Makarovič in Košuta, *Ena duša in ena pamet*, str. 7–8.

⁵ Glej: Oakley, *Interviewing Women*; Thompson, *The Voice of the Past*; Riessman, *When Gender is not Enough*; Ritchie, *Doing Oral History*; Stanley, *The auto/biographical I*.

gled v kulturne vzorce ter občutke posameznika.⁶ Usten dokaz zavrača iz neposredne osebne izkušnje, zato ne more biti potrjen, lahko pa je ovrednoten z umestitvijo v širši kontekst. Kot opozarja Mojca Ramšak, so življenjske zgodbe predmet raziskave, ne le metoda.⁷ Življenjepisno gradivo se v 'ustni zgodovini' uporablja kot primarni vir, druga literatura pa služi kot podpora temu gradivu, pri čemer pa je potrebna ustrezna kritika virov in ureditev gradiva za analizo.

Vključevanje žensk na trg dela

Delo je bilo v socialistični Jugoslaviji proglašeno za najvišjo vrednoto. Skladno z marksistično-leninistično doktrino so bili delavci dojeti kot najbolj progresivni družbeni razred. Temeljne družbene vezi v socializmu so temeljile na delavski solidarnosti in ponosu; biti delavec je predstavljalo družbeni status in temeljni način socializacije. Veljalo je, da bodo Jugoslovani lahko razvili socialistično zavest šele ob vzpostavljenem materialnem temelju industrijske družbe, zato se je takoj po vojni v Jugoslaviji stremelo h gospodarski obnovi države.

V povojnem obdobju se je število zaposlenih žensk v Jugoslaviji povečalo za približno devetkrat.⁸ Stopnja ekonomske osamosvojitve in osvoboditve žensk je bila v jugoslovanski družbi razmeroma visoka, v slovenski družbi pa zelo, saj je bilo v 80. letih zaposlenih skoraj 45 % žensk.⁹ Ženske naj bi v socializmu dobivale za enako delo enako plačilo, vendar so obstajale razlike glede na spol, saj so bile zaposlene pretežno v »nizko akumulativnih dejavnostih«, kot so: tekstilna, kovinska, usnjarska, predelovalna in tobačna industrija. Osebnih dohodkov žensk so bili povprečno za 20 % nižji od moških, predvsem zaradi višje šolske in strokovne izobrazbe moških, njihove daljše delovne dobe in zaradi zaposlovanja v »ženskih panogah«, kot so čiščenje, skrb, vzgoja, ki so iz zasebne sfere pronicale v javno.¹⁰ Iz preu-

čevanja zaposlitvene strukture v jugoslovanski industriji je razvidno, da je bilo več žensk zaposlenih v panogah in dejavnostih, v katerih je bil osebni dohodek nižji, prav tako so ženskam z enakimi kvalifikacijami težje zaupali zahtevnejša in bolje plačana dela.¹¹

Iz delavskega statusa so izhajale tudi ostale socialne pravice, kot so pravica do socialnega zavarovanja, porodniškega dopusta, ugodnosti pri oskrbi z živili in industrijskimi izdelki. Sogovornice so dejale, da so imele zaposlene ženske v družbi drugačen status od tistih, ki so bile doma. Zaposlitev je ženskam omogočila kreacijo alternativnih identitet delavk, poleg tistih, ki so jih imele v družini, kar je vplivalo na to, kako so razumele svoje vloge kot žene, matere in državljanke. Sogovornicam je lastni zaslužek pomenil temelj enakopravnosti med spoloma. Meta se je spominjala, da je mama, ki je doma gospodinjila, njej in njenim sestrkam večkrat dejala: »*Pejte v službo, da ne bote za vsak dinarčke mogle prositi očeta*«. V tem smislu Meta danes opaža spremembo na bolje, saj se ženske po njenem mnenju danes ne podrejajo več toliko tudi zato, ker so zaposlene. »*Upa si, ni več sužnja moškemu. Pa tut nimajo več tok otrok*.«

Plačano delo je ženskam prinašalo občutek lastne vrednosti in samostojnosti. Albert, mož sogovornice Sonje, rojene leta 1928 v naselju Ljubljana Polje, je bil po poklicu oficir. Zaradi njegove službe sta se selila po celotni bivši Jugoslaviji in v tem času Sonja ni bila v službi, saj je pazila na otroke. V obdobju, ko ni imela lastnega zaslužka, se je počutila slabo, ker ga je morala prositi za denar, saj je poznala občutek ekonomske neodvisnosti: »*Se tok spomnem enih sandalov ... In jih gledam ... Jao, sem ga mogla prost! Men je blo tok poniževalno. Sem bla prej v službi. K sem prišla v Slovenijo, sem čist takoj službo iskala. Sem misla: 'Končno! Js morem it v službo. Ne bom te več prosila. Da bom spet samostojna*'.«

Meta se je prvič zaposlila v podjetju Helios in po enem letu službovanja vložila odpoved: »*Tam je hoto direktor, da bi bla tajnica njegova, js sem si pa mislala: 'Tajnica pa res ne bom, to je pa tko, k ena dekla*'.« Pot jo je vodila v kemično industrijo Ljubljana, kjer je najprej delala v skladiščnem knjigovodstvu. Tam se je naučila blagovnega, finančnega knjigovodstva in izplačil. Sprva je delala kot devizna obračunska referentka, nato pa je postala v. d. knjigovodje. »*Potem je pa pršla ena baba, a veš, zarad nje sn šla. Pa ne sam šla, dobila živčni napad,*

⁶ Thompson, *The Voice of the Past*, str. 296, 301.

⁷ Ramšak, *Portret glasov*, str. 14.

⁸ Udeležba žensk v plačanem delu, ki je bila visoka že pred 2. svetovno vojno, je po njej naraščala. Leta 1952 je znašala 33,3 %, leta 1970 41,2 %, leta 1980 44,2 % in leta 1990 46,8 %. V 90. letih in kasneje se ta delež ni bistveno spreminjal (Jogan, Slovenska (post-moderna) družba in spolna neenakost, str. 370). Zaposlovanje žensk v Jugoslaviji je naraščalo hitreje kakor skupna zaposlenost. V obdobju 1954–1974 je bila povprečna letna stopnja rasti zaposlovanja žensk 6 %, stopnja rasti zaposlovanja moških pa 3,8 % (Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 89–90).

⁹ Jogan, *Emancipacija žensk kot sestavina množične zavesti*, str. 25–6.

¹⁰ Čepič, *Zvišanje življenjske ravni*, str. 1088. Zaradi težnje po pospeševanju industrijskega razvoja v socialistični Jugoslaviji po vojni se je povečalo število žensk, zaposlenih v proizvodnji. Največ delavk je bilo zaposlenih v tekstilni in kovinski industriji, v rudarstvu in črni metalurgiji. Naraslo je tudi število delavk v lesni, usnjarski in

gumarski industriji ter v gradbeništvu, kjer jih pred vojno skoraj ni bilo. Zaposlovale so se tudi v živilski, tobačni, grafični industriji ter v kulturno-socialnih dejavnostih. Leta 1931 je bilo v industriji in obrti zaposlenih 23,2 % žensk, leta 1948 pa je odstotek narasel na 31,7 % (Jeraj, *Slovenske na prehodu v socializem*, str. 287).

¹¹ Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 91–2.

ampak ga je mela tut una. Sn laži z moškim delala, kt pa z ženskam.» Meta je potem, ko je zaradi slabih odnosov v pisarni dala odpoved v Kemični industriji Ljubljana, odšla nazaj v Helios, ki ga je leta 1956 ponovno zapustila.

Potožila mi je, da vzdušje v pisarni podjetja Helios ni bilo najboljšo: »Bla je ena računovodja pa ena finančna. Sta ble zmeri skup zaradi tega, k sta ble ... Mislim, verne pa take, a veš kako, midve z Veroniko pa nisva ble, pa še, men niso dal tisto delo, k so mi ga obljubil!« Poleg tega se je naveličala živeti v Domžalah: »Sn rekla, naenkrat se bom mogla osvobodit, pa jt nekam ven.« Želela si je živeti v večjem mestu, da bi si lahko razširila svoje socialno in kulturno obzorje, saj je bila njena služba v Heliosu vezana na pretežno vaško naselje. Prav tako si je želela delati v večjem podjetju, zato se je leta 1956 zaposlila v Izvozno-uvoznem podjetju Slovenija sadje v Ljubljani, kjer je službovala 29 let, vse do svoje upokojitve leta 1985.

Ko je direktorju Heliosa omenila, da bo dala odpoved, je bil jezen nanjo. Delovno mesto v Slovenija sadju jo je čakalo, saj je šla že eno leto prej na razgovor k direktorju tega podjetja: »Sn rekla: 'Tovariš direktor, tole pa ne bo šlo. Direktor Heliosa mi bo tok zamiro, pa v isti celici v Zvezi komunistov sva, ne bo šlo.' 'No,' je reko, 'bo.' Pol sn pa enkrat stala pred drogerijo na Čopovi, pa me nekdo čez hrbet prime. Js se obrnem, je bil pa on, je pa reko: 'Meta, zdej je pa konc, povejte, če boste pršla'. Sn rekla: 'Bom, bom, še enkrat bom pršla na razgovor'.« Navkljub neodobravanju s strani direktorja Heliosa je Meta sledila svoji želji in se zaposlila v podjetju Slovenija sadje.

Podjetje Slovenija sadje

Podjetje Slovenija sadje je bilo ustanovljeno 13. januarja 1948 v Ljubljani z namenom izvažanja in uvažanja svežega sadja, sadnih polizdelkov in končnih izdelkov ter zelenjave. Avgusta 1948 sta bili registrirani tudi njegovi ekspozituri v Mariboru in Šempetru pri Gorici.¹² V prvih mesecih leta 1946 so v Jugoslaviji še delovale delniške veletrgovske družbe z večinoma mešanim kapitalom, med drugim Gosad, Sadje, Vino itd., še istega leta pa so bila ta podjetja iz delniških preoblikovana v državnna.¹³

Podjetje Slovenija sadje je izvažalo češnje, borovnice, breskve, marelice in jabolka v Avstrijo, Nemčijo, Švedsko, Anglijo, Švico, Belgijo in Francijo,¹⁴ v poročilu o izvozu iz leta 1954 pa lahko preberemo, da je izvoz

Plakat podjetja Slovenija sadje za izvoz češenj v tujino. (Kartografska in slikovna zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice. Avtor: Janez Trpin, 1949).

segal tudi na Dansko, Italijo, Brazilijo, Nizozemsko, Norveško, Grčijo in Češko, pri čemer je podjetje največ izvažalo v Avstrijo, Nemčijo in Švico. Poleg tega je izvoz potekal tudi po celotni Jugoslaviji, kjer je imelo podjetje Slovenija sadje nameščene svoje hladilnice, v 80. letih pa tudi v Irak.¹⁵

Meta se je spominjala, da je imelo podjetje Slovenija sadje precej dobička s svežim sadjem in z izvažanjem posušenih gob. Odkupi sadja in gob so potekali na odkupnih postajah po vsej Jugoslaviji, pri čemer so bili ljudje o odkupu obveščeni preko plakatov, kot ga vidimo spodaj.

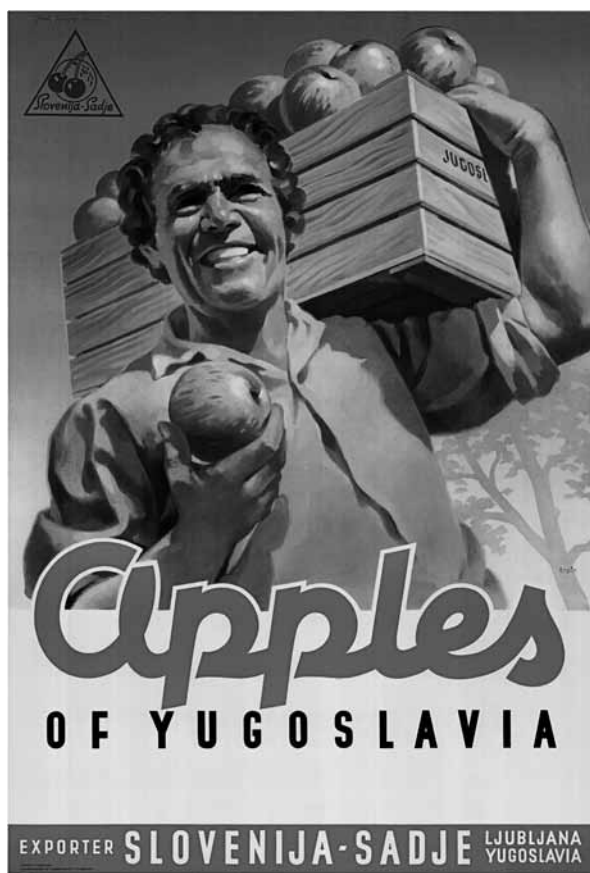
Delovanje podjetja so najbolj ogrožali zakasnitveni roki dostave blaga v tujini. Prav tako včasih ni bilo moč doseči načrtovanih količin izvoza zaradi slabih letin, katerih vzrok sta bili toča ali suša, različnih boleznin in zaradi slabe razporeditve delovne sile, zato so sadje

¹² SI AS 241, 4, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945-1951, št. 320/3 in št. 317/4.

¹³ Himmelreich, Pike, špekulanti in Trumanova jajca, str. 92-3.

¹⁴ SI AS 241, 5, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945-1951, št. 366/5 in št. 367/5.

¹⁵ SI_ZAL/0733, 94, Razširjen komercialni sestanek, leto 1983. Poleg sadja je podjetje Slovenija sadje leta 1952 trgovalo tudi z zelenjavo, z živino in živilskimi izdelki (krma), s cvetjem in okrasnim listjem, z brezalkoholnimi pijačami (sadni sokovi), z živilni in gospodinjskimi potrebščinami (med in začimbe) in z gozdni plodovi ter sadeži.

Plakat podjetja Slovenija sadje za izvoz jabolk v tujino. (Kartografska in slikovna zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice. Avtor: Janez Trpin, 1949).

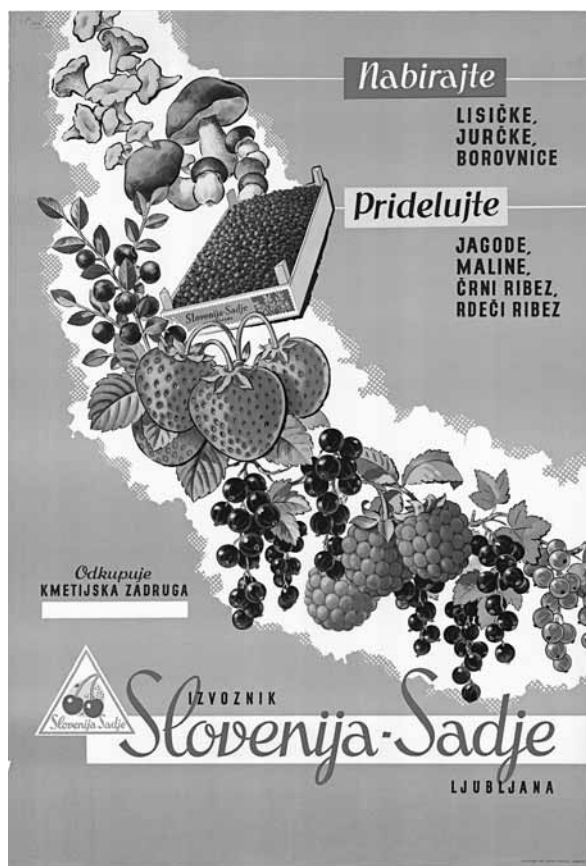
včasih namesto v izvoz namenili v domačo potrošnjo in industrijsko predelavo.¹⁶

Ko je Meta prišla v pisarno podjetja Slovenija sadje iz Heliosa, je bila sprva razočarana: »Kako sem mela gor v Heliosu lušno pisarno, k sem pršla ke notr, so ble pa stare mize, peresnik pa črnilo.« Sem rekla: 'S tem bom js pisa-la'?« Meta je v podjetju Slovenija sadje delala v računovodstvu kot samostojna obračunska devizna referentka, kjer so zaposlovali ljudi, ki so bili po izobrazbi nižji finančni revizorji, knjigovodje in komercialni pripravniki s končano srednjo šolo.¹⁷ Njeno delo je zajemalo pisanje dopisov v nemščini, akreditivov, vodenje evidenc, faktur, kreditov in pisanje poročil za Beograd. Meta je tekoče govorila nemško, zato je lahko svoje znanje uporabila pri delu z ljudmi iz nemško govorečih držav, z ostalimi pa se je sporazumevala v angleščini.

Njena osrednja naloga je bila pisanje obračunov za izvoženo blago in končnih obračunov, v katerih je računala mesečne stroške in dobiček od prodaje, izračune

¹⁶ SI AS 241, 5, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945-1951, št. 320/3.

¹⁷ SI AS 241, 4, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945-1951, št. 316/4.

Plakat podjetja Slovenija sadje za odkup sadja in gozdnih sadežev v kmetijskih zadrugah. (Kartografska in slikovna zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice. Avtor: Janez Trpin, 1960).

pa je posredovala v knjigovodstvo. »Potem smo že takrat ugotavljal, al mamozgubo, al dobiček. Js sem kalkulacijo prvič dobila v roke, pa sn rekla: 'Tovariš direktor, a veste kaj, take kalkulacije, k sem jo pa ta mesec nardila, je pa še nkol nisem, ker mamozdobiček!' Je reko: 'Js sn to vedo!' Veš, so vedl, ker oni nardijo tut kalkulacijo. Js sn bla takrat najbl vesela, kadar sem mela dobiček. Takrat, k sem mela pa zgubo, sem pa rekla: 'Jo, pa spet mamozgubo'.« To je Meta dejala v zelo žalostnem tonu, ki je razkrival, da se je močno identificirala z uspehom podjetja ter občutila ponos v njegovi stabilni rasti.

Ko sva se z Meto pogovarjali o njenih kariernih ambicijah, mi je dejala, da je imela v Kemični industriji Ljubljana možnost službenega napredovanja, kjer bi lahko nadomestila mesto računovodje, vendar ga je zavrnila: »Iz Kemične direkcije so rekl, da nimam nobene ambicije. Veš, js nisl hotla prevzet, zato ker ženska računovodja bit je težko. Ne vem ... Sn rekla: 'Tega nikdar'. Sem za uno slišala, kako je žleht, pa sn rekla, da lahko js tut taka žleht postanem.« Po večletnem članstvu ji je okrajni komite Zveze komunistov ponudil študij novinarstva v Beogradu, ki pa ga je zavrnila: »To pa ne bi šla. Pa tut oče mi je zabrano, je reko: 'Ti si bolj tak švoh zdravja, pa

ne vem, kako bo tole. Tle maš mamo, pa ti postreže.»

Vera, ekonomistka, rojena leta 1928 v Mariboru, sicer šefica izvoza v podjetju Slovenija vino, ki je službeno hodila v Beograd na sejem v zunanjetrgovinsko zbornico, se je spominjala, da so se morale ženske na visokih položajih ves čas dokazovati moškimi. *»Bilo nas je trinajst izvoznikov vina, jaz sem bila edina ženska. In jaz pridem v Beograd prvič, mamo konferenco, pa en moški pravi: 'Pa šta če ovo žensko?' Pa sem rekla: 'Može, može!' Pa me gledajo vsi: 'Šta je ovo?' Sem rekla: 'Ja mogu, da udarim po mizi ako mislite, da je to potrebno.' Potem pa so začel ploskat in je blo konec te psihoze.«*

Uslužbenci podjetja Slovenija sadje na ogledu hladilnice v Mariboru.
(Vir: Osebni arhiv sogovornice.)

Na delo v socializmu skozi perspektivo vsakdanjega življenja žensk lahko pogledamo tudi skozi perspektivo emancipacije, saj so ženske z legitimiranjem sebe kot družbenih subjektov in z doseganjem določene avtonomije izzivale tradicionalno vlogo žensk, spodkopavale hierarhije med spoloma in včasih prekršile patriarhalne norme. Čeprav je država vzpostavila, celo institucionalizirala prostore za ustvarjanje spolnih identitet in ohranjala vloge med spoloma s strogo delitvijo dela, so ženske izpodbijale podrejenost svojih interesov. Skozi analizo vsakodnevnih praks in diskurzov sogovornic lahko opazimo, da so konstruirale svojo identiteto kot ženske in delavke na različne načine; tudi tako, da so izražale nasprotne hegemonске pozicije, ki so nasprotovale dominantnim diskurzom in reprezentacijam o njih.¹⁸

Meta mi je ponosno povedala, da je svoje delo v službi zmeraj opravila prva in da so ji nadrejeni zaupali, prav tako pa se je bila pripravljena dodatno učiti. Spominjala se je, da so v knjigovodstvu najprej seštevali ročno, sredi 50-ih let pa so se začeli pojavljati prvi računalniški stroji in mlinčki. *»Smo sešteval, nastavl, pol pa vrtel. To je tko fajn zračunal, js sn skos delala na tist. Je pršo k men direktor računovodstva, pa prav: 'Ti, Meta, veš, ti pa te stvari ne boš mogla delat tko ročno, se boš mogla teh strojev navadit.' Pol sem pa počas začela. Ampak naše so ble take, da so rekle: 'Ah, če sn cel življenje, bom pa še to!' Js sem si pa popoldne, ko sem bla sama, hitr to ogledala, pa sem začela računat.«* Meti je njena zaposlitev predstavljala tudi intelektualni izziv, saj se je morala spoprijemati z novimi nalogami, da bi osvojila potrebna znanja. Kot je opozorila Vida Tomšič, zaposlenost ne daje ženski

samo ekonomske samostojnosti, ampak ji pomeni tudi uresničevanje potrebe, da se kot osebnost potrdi z delom in razvija svojo ustvarjalnost.¹⁹

Samoupravno podjetje Slovenija sadje je v prvem petletnem načrtu delovalo po socialističnih načelih liberalizacije dela in neposredne demokracije delavcev, ki so imeli organiziran in izvoljen reprezentativni odbor.²⁰ Delavci sami naj bi v podjetju nadzirali vire in proizvodnjo, določali višino plač in razpolagali z denarjem, namenjenim za dopust in stanovanja, prav tako naj bi določili tudi svojega direktorja. Meta se je spominjala, da je imel direktor samo dva do trikrat višjo plačo od zaposlenih delavcev, kar je bil pogost argument mojih sogovornic in sogovornikov za dojemanje socializma kot pravičnega.²¹

»Nadur nismo mel nč plačanih. Če bi še enkrat pršla, ne bi šla nikdar k Slovenija sadju v službo!« Meta danes ocenjuje, da ni imela dobre plače za tiste čase in čeprav ji je direktor dejal, da bi si zaradi pridnosti zaslužila

¹⁸ Glej: Hofman, *When We Were Walking Down the Road and Singing*; van Hoven, *Women at Work*.

¹⁹ Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 90.

²⁰ Samoupravljanje predpostavlja socialistični sistem lastnine, v katerem sredstva proizvodnje, javnega prevoza in stanovanja niso v zasebnem lastništvu, niti ne v lasti države, ampak v lasti vseh ljudi v družbi. Po letu je bila 1948 Jugoslavija izključena iz Kominforma, zato so sledile reforme, ki so nadomestile sovjetski model državnega socializma z novim samoupravljalnim socialističnim sistemom in z njegovim osrednjim sloganom: "Tovarne delavcem!" Reforme so vključevale model družbene lastnine in nadomestile državno (Klemenčič in Žagar, *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples*, str. 203).

²¹ Povprečna bruto plača desetih odstotkov zaposlenih z najnižjimi plačami je bila v razmerju ena proti tri z najvišjimi bruto plačami zgornje desetine zaposlenih.

povišico, je zaradi solidarnosti do drugih in ohranjanja dobrih medsebojnih odnosov ni sprejela. »Sodelavke res da so ble na nižjih delovnih mestih, ampak js sn hotla, da dobimo vsi povišico, drgač bi me pa vsi grdo gledal. Favšarija je dons, zmeri je bla. Js sem bla pa taka trapa! Če je človek predober, je oslu podoben. Js sem se vlekla za cel naš oddelek, plače pa nisem dobila večje.«

Poleg plače je Meta kot uslužbenka podjetja Slovenija sadje enkrat letno prejela bon v višini 1.000 dinarjev kot darilo za dan žena, njene sodelavke, ki so bile matere, so prejele bon v višini 1.000,00 dinarjev na otroka v starosti do deset let, prav tako so uslužbenci prejeli nagrado ob delovnih jubilejih.²² Po enem letu službovanja v Slovenija sadju je pri svojih 27 letih Meta zbolela za tuberkulozo in se pet mesecev zdravila v zdravilišču na Pohorju, istočasno pa je zbolel tudi njen oče. V teh težkih časih so njej in družini pomagali sodelavci podjetja: »Je bla pa taka dobra njihova gesta, k sn js pršla iz Pohorja z vlakam. So me pričakal na postaji in je ena od sindikata prnesla 12.000 dinarjev. Sn dobila to kot eno darilo od sindikata, ker takrat je blo pr nas kr težko. To je blo zame takrat veš kolk vredno! Takrat je blo hudo. Denarja ni blo.«

Meta mi je večkrat dejala, da ji je danes žal, da je v podjetju Slovenija sadje ostala vse do upokojitve. Menila je, da je bila premalo plačana, glede na to, da je bilo Slovenija sadje sezonsko podjetje in je morala v službi pogosto ostajati do večera. Poleg tega si je želela delati še v kakšnem drugem podjetju, in čeprav je imela možnost delat drugje, se je čutila dolžno, da ostane, predvsem zaradi pomoči sodelavcev, ko je bila bolna. Ne samo da so ji denarno pomagali, prav tako so jo obiskovali v zdravilišču in ji varovali delovno mesto, dokler ni ozdravela. »Vse tri mesce so me čakal, obiskval me gor. Js nisem nobenmu povedala, pol je pa direktor reko: 'Meta, mi dobr vemo, kaj maš ti, pa ne sekiri se zarad tega. Ti boš mela vse, ko boš pršla nazaj.' In js sn se pol bala: 'Kaj pa, če še enkrat zbolim?' Zato nisl dala odpovedi.«

Plačano delo je vplivalo tudi na večjo družbeno integracijo žensk. S službovanjem v podjetju Slovenija sadje je Meta pridobila tudi nove prijateljice in s tem razširila svojo socialno mrežo. »Smo se zastopile fajn,«

je opisala vzdušje v pisarni. Meti je bilo tovarštvo med sodelavkami v službi izjemno pomembno. To je bil tudi eden izmed razlogov, zakaj je zapustila delovno mesto v Heliosu in odšla v podjetje Slovenija sadje. Tukaj je našla nekaj prijateljic, s katerimi je še danes v stiku.

»Js sn čist na konc sedela pa kadila. Pol je bla pa ena, je bla dost mlajša, je že umrla, od enga zdravnika hčirka. Je bla pa tak humorist. Pol je včas pršla k men tko viz-a-vi: 'Metica, a boš kej kadila? A kej pogrešaš cigaretk?'« Ko je Meta začela delati v podjetju Slovenija sadje, se je navadila tudi na prej neznane družabne navade, kot je pitje kave in kajenje, ki so sodelavke med seboj še bolj povežale. »Sem rekla: 'Js kave ne pijem.' Sem jo poskusla, mi je bla pa všeč, pa sem jo vsak dan pila, dve al pa tri. To je sama razvada. Kot cigarete. Pa smo tut kadile, vse.« Kot delavka v podjetju Slovenija sadje je bila Meta del širšega kolektiva, ki je bil pomemben del njenega družabnega življenja zaradi tovarštva in medsebojne podpore, kar je pozitivno vplivalo na kvaliteto njenega življenja.

Meta s sodelavkami podjetja Slovenija sadje. (Vir: Osebni arhiv sogovornice.)

Leta 1956, ko je bilo Meti 38 let, se je preselila iz rodni Domžal v Ljubljano, natančneje v Moste. »Direktor je reko: 'Meta, če hočeš dobit stanvanje, dej si prošnjo napiš, dokler sn še js v tem svetu pa v upravnem odboru podjetja.' Sodelavka je pa prošnjo napisala, zarad tega, ker men ni blo do tega, da bi js starše pustila.« Meta, ki je bila kot delavka upravičena do najema stanovanja, se je spominjala, da so imela v njeni stolpnici stanovanja različna podjetja, ki so jih oddajala uslužbencem. Svojo garsonjero je odkupila po osamosvojitvi Slovenije, kar ji je omogočil Jazbinškov zakon, ki je stopil v veljavo v začetku 90-ih let, na podlagi katerega so lahko najemniki družbena stanovanja odkupili pod ugodnimi pogoji.

²² SI_ZAL/0733, 94, Razni zapiski, leto 1984.

Podjetje Slovenija sadje je prišlo pod okrilje Mercator Mednarodne trgovine in bilo preimenovano v Mercator Slovenija sadje, ko je bila ustanovljena temeljna organizacija Zunanja trgovina 1. januarja 1981 v okviru Mercator Mednarodne trgovine z namenom opravljanja zunanjetrgovinske dejavnosti s področja agroživilstva. Podjetje je poslovalo uspešno in število zaposlenih se je hitro višalo. Leta 1981 je bilo zaposlenih 93 delavcev, leta 1988 pa že 233.²³ To je bila ena največjih uvozno-izvoznih družb v celotni Jugoslaviji, ki je ustvarila temelje za razvoj današnje Mercatorjeve mednarodne trgovine.²⁴

Le nekaj let po združitvi je Meta začela razmišljati o upokojitvi. Tako kot ostalim Slovencem, je tudi njej pripadala državna pokojnina do smrti. Čeprav jo je direktor prosil, naj podaljša službovanje, se je zaradi zdravstvenih težav leta 1985 upokojila. »Sej so rekl: 'Meta, ostan še, bo odprto še izvozno-uvozno podjetje mesa, bo treba tut obračunska devizna sredstva izračunat, na uvozu boš tut pomagala.' 'Ah', sem rekla, 'ne maram'.«

»Is sem pa tulk delala, da nobenmu človeku ne morem povedat, kulk,« je Meta večkrat dejala. Meta je, tako kot večina Jugoslovanov in Jugoslovank, delala tudi udarniško, pogosto ob nedeljah, ki so sledile delovnim sobotam in s ponosom se je spominjala, kako veliko se je po vojni gradilo v Jugoslaviji: »Čeprav pravjo, da nismo nič naredl, js pa vem, da smo velik delal. Pa vse zastonj! Nam ni blo težko nadure delat. A smo kdaj za nadure hotl, da se plačajo? To je bla čist druga mentaliteta.« Danes so sogovorniki ponosni na to, da so s svojimi rokami izgradili domovino in na skupne dosežke mladinskih delovnih akcij. Materialno žrtvovanje in težko delo dojemajo skozi prizmo socialistične ideologije, ki jim je porajala občutek, da delajo za višje dobro svojega naroda in človeštva. Navkljub težkemu delu se sogovorniki in sogovornice udarniškega dela spominjajo kot lepega obdobja, saj so se zvečer pogosto zabavali in družili med petjem in plesom.

Metini spomini na delo v socializmu razkrivajo raznolike diskurze. Na eni strani je občutila delo kot izčrpujočo stresno dejavnost, ki ji je vzela ogromno prostega časa, saj je večkrat potožila, da je delala vse do večera. Delo je zato doživljala tudi kot neizpopolnjujočo dejavnost, ki jo je silila v odrekanje, za katerega ni nikoli prejela zadostne zahvale in nagrade v obliki plačila. Glede na osebne izkušnje svojih sogovornikov in sogovornic je delo v socializmu, tako plačano, kot tudi udarniško, predstavljalo obvezo, trud in breme, ki je lahko vodilo v izčrpanost.

Po drugi strani pa je Meti zaposlitev predstavljala tudi kreativen izziv in ji nudila možnost samoizpolnitve, predstavljala vir moči in osebne potrditve, neodvisnosti, vrednosti in časti, ki ji je osmišljala življenje.²⁵ Ponosno se je spominjala direktorjevih besed: »Is brez Mete ne bi moglo nič. Njene stvari bi najdo ob polnoči vse tko pošlitan, edina.« Sogovornice so se s ponosom spominjale svoje marljivosti v službi. V zahvalo za trdo delo in nadure so uživale tudi v materialnih in simbolnih nagradah.

Lastni zaslužek je ženskam, kot je Meta, omogočil oblikovanje novih socialnih mrež in selitev v večje mesto, kjer je lahko uživala večjo svobodo. S tem se je delno osvobodila vpliva patriarhalne družine in omejujočega življenja na vasi. Meta je od doma odšla pri svojih 38 letih, kar je bilo za tiste čase izjemno pozno. Dejala mi je, da je bila zelo navezana na svoj kraj, predvsem je uživala v pogledu na Alpe, prav tako ji je, dokler je še živela doma, kosilo in večerjo skuhala mama, kar je bilo zanjo udobno. Njena želja po migraciji iz ruralne skupnosti v večje mesto ni izvirala samo iz potrebe po preživetju, ampak tudi iz želje po pustolovščini, svobodi in spremembi načina življenja. S selitvijo je dobila nov način zamišljanja svojega življenja in preživljanja prostega časa. Z razširitvijo svojih obzorij in z življenjem večjem mestu se je povečal tudi izbor njenih življenjskih alternativ, kar je pomembno vplivalo na potek njenega življenja.

Vpliv zaposlitve žensk na njihove potrošne prakse

Meta je za eno izmed prireditev, ki se je odvijala v domu starejših, želela obleči majico z izrezom, vendar ni bila prepričana, če je zaradi njene starosti primerna zanjo. »Pa saj smo stari in gube so tu, s tem se je pač treba sprijaznit!« Toda bolj kot sem Meto spoznavala, bolj mi je postajalo jasno, da se s staranjem ne bo nikoli zares sprijaznila. Ko mi je pripovedovala o bivši sodelavki v službi v podjetju Slovenija sadje, ki je bila deset let mlajša od nje, je dejala: »Je bla tako luštna, zdej je pa prov ... Stara.«

Med nanosom šminke na ustnice me je Meta vprašala, če se barva dovolj vidi: »A je premočno, al lahk še mal bl?« Dejala je, da ji včasih uspe, včasih pa se čisto mimo namaže. V znak razumevanja sem ji samo pokimala in vedela je, da jo razumem. »Še zmeri je svetla, a ne? Nimam šmink, vse so tok mastne ...« se je kritično opazovala v ogledalu in medtem nejevoljno odkimavala. »Takrat sem se pa že kr ornk šminkala, ko sem pr Slovenija sadju delala.« Ličila je kupila na poti v službo ali iz nje v drogeriji na Miklošičevi ulici. Podjetje Slovenija

²³ SI_ZAL/0733, 95, Poslovno poročilo MMT TOZD SS, Zunanja trgovina, leto 1986.

²⁴ Interni časopis Mercator, str. 18.

²⁵ Glej: Koleva, *My life has mostly been spent working*.

sadje je obiskalo ogromno poslovnih partnerjev iz tujine, ki so tamkajšnjim uslužbenkam in uslužbencem pogosto prinesli kakšna darila: »Veš, k so pršli od uzuni, so nam zmeri kej prnesl. Ene dobre ženske cigarete, al pa kakšne šminke. Takrat, ko še ni blo tolk. Na izvozu smo me kr velik dobile.« V tem podpoglavju si bomo podrobneje pogledali, kako so Meta in ostale sogovornice upravljale z lastnim zaslužkom, predvsem kaj so si zanj kupile ter kako se je njihova zunanja podoba spremenila z zaposlitvijo.

V obdobju po koncu 2. svetovne vojne je v revijah in časopisih prevladovala podoba žensk kot mater, heroinj, delavk in soproj. Upodobljena je bila socialistična superženska in delavka, ki je zaradi svoje delovne vneme in predaje socialistični ideji presegala kvote in hkrati ohranila »tradicionalne ženske kvalitete«, kot je žrtvovanje in predanost za druge. Od 50-ih let dalje je v ospredje prihajal lik žene, matere in gospodinje, pri čemer se je lik mladih neustrašnih partizank, ostarelih kmetic in tovarniških delavk deloma še ohranil, ob njih pa so se vse pogostejše pojavljale urejene in modno oblečene ženske. Jill Massion pravi, da je prišlo do obrata v vizualni reprezentaciji delavk kot preprosto oblečenih traktoristk in tekstilnih delavk, ki so jih nadomestile glamurozne in lepe delavke. Ta obrat je naznanjal novo dobo socializma, in sicer napredek brez žrtvovanja.²⁶ Ključna sprememba, ki jo lahko opazimo v tem obdobju je, da bralkam ženske revije pomagajo izboljšati kvaliteto njihovih življenj.

Obremenitve, ki jih je ženskam prinesel polni delovni čas, skrb za otroke in gospodinjstvo, so bile en vidik življenja v socializmu, ki pa ni bil edini. Zaposlene ženske so bile finančno neodvisne, kar je botrovalo temu, da so iskale raznolike prostočasne aktivnosti tudi izven doma in načine kultiviranja svoje ženskosti skozi potrošnjo. Jugoslovanski socialistični sistem je ženske vse bolj spodbujal k užitkom nakupovanja v prostem času. Kot navaja Sharon Zukin, je skladno s socialistično ideologijo delavec delal za dobro ljudi in sistema, ne pa za lasten materialni interes, toda Jugoslavija je bila prva socialistična država, ki je eksplicitno določila, da je legitimno delati za zvišanje življenjskega standarda posameznikov.²⁷

Potrošništvo v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji se je precej razlikovalo od socialističnih držav t. i. Vzhodnega bloka, predvsem zaradi Titovega spora s Stalinom, po katerem je Jugoslavija dobro desetletje kasneje postala članica neuvršenih in se zaradi odmika od Sovjetske zveze v petdesetih letih zbližala z Zahodom, s čimer je

bila jugoslovanska družba kulturno bliže kapitalističnim državam. Politična orientacija po letu 1965 je bila naklonjena potrošnji, a močnejša orientacija k potrošni družbi se je pojavila v kasnejših desetletjih socializma, saj so takrat bolj sistematično in načrtno pristopali k ustvarjanju želja potrošnikov.²⁸

S svojo prvo plačo, ki je ženskam ponudila večjo svobodo pri načinu potrošnje, si je Meta kupila obleko. Sogovornice so si za svoj prvi zaslužek pogosto kupile čevlje, obleko, najlonke ... Te dobrine so jim služile kot vizualni opomniki za njihove delovne dosežke. Alenka, tekstilna delavka, rojena leta 1935 v Ponikvi pri Šentjurju, se je spominjala: »Za prvo plačo sem si kupila čevlje, ene lepe salonarje. Črne, s peto. Želela sem biti tako lepo oblečena, kot drugi.«

Miranda, rojena v Mostu na Soči leta 1941, ki je kot gospodinja delala v sosednji Italiji, se je spominjala, da so bile zaposlene ženske lepše oblečene od nezaposlenih: »Tistokrat smo pa bli lepo oblečeni. Sn bla nobl, bolj k te, k niso hodile delat. Se je zlo poznalo.« Danica, učiteljica, rojena leta 1927 Mostu na Soči, se je spominjala, da je zaposlitev žensk iz podeželja pozitivno vplivala tudi na njihov način oblačenja. »Tolmin je večji kraj, je pa kup enih vasi zdrav. Ob nedeljah, to je blo okol osem-inštiridesetga leta, smo hodil k maš. So pršle ženske peš od vsepovsod. Lepo oblečene, ampak če je pršla pa iz ene vasi, Svet križ al pa kej, si pa prav vido, da so kmečki. Ne da jih ponižuješ, ampak niso mel smisla. Ko so pa kmetje začel delat v industriji, se je pa vse skupej spremenilo na dobro.«

Sogovornice so si pogosto prenehale barvati lase, ko niso več hodile v službo ali pa so bile premeščene na oddelek, kjer niso več imele opravka s strankami. Sonja, trgovka, rojena leta 1928 v naselju Ljubljana Polje, ki je delala v podjetju Elektro, se je spominjala: »K nam so pršli od povsod, iz Vojvodine, iz Srbije, Hrvaške in vedno smo morale bit lepo urejene. Od frizure do ... Dokler sem hodila v službo, sem se barvala, potem sem pa opustila.« Nova identiteta zaposlenih žensk se je navzven manifestirala tudi v drugačni, bolj urejeni zunanji podobi in načinu oblačenja. Identitete nastajajo diskurzivno, skozi pripovedovanje o sebi, v odnosu do družbeno pomembnih drugih in se izražajo skozi odnose z ljudmi, prostori in z materialnimi dobrinami.²⁹ Ženska tako postane aktivna tvorka svojega življenjskega stila, ki z izbiro dobrin tvori svojo individualnost oziroma 'izdeluje ženskost'³⁰ skozi nakupovanje, saj 'ženskost' ni naravno dana, ampak je izdelana, tudi z nakupom dobrin. Pri

²⁶ Massion, *Workers under Construction*, str. 19.

²⁷ Zukin, *Beyond Marx and Tito*, str. 61.

²⁸ Erdei, *Odrastanje u poznem socializmu*, str. 233–4.

²⁹ Miller et. al., *Shopping, place and identity*, str. 24.

³⁰ Winship v Lury, *Consumer Culture*, str. 134.

tem pa velja opozoriti, da je bila potrošnja vedno odvisna od ženskega družbenega statusa in njenih sredstev.

Urejenost žensk ni bila nujno povezana z ličili in modnimi oblekami, ampak predvsem s čistočo oblačil in teles, ki so jih dojemale kot pozitivno vrednoto, ki so jo matere skušale privzgojiti tudi hčeram. Marica, vzgojiteljica iz okolice Celja, rojena leta 1944, se je spominjala, da ji je mama govorila: »Veš, ženska mora vedno gledat na to, da je urejena. Tut, ko se enkrat poroči, ko ma družino. Ne sme mislit, da je pol za njo vse dobro. Veš, pol pa ni čudno, da moški po drugih gledajo, če ma doma tako strašilo. Čeprav je bla preprosta ženska, je pač mela to v sebi in tak me je vedno na to navajala.«

Kot ugotavlja Daniel Miller, obstaja tesen odnos med posedovanjem dobrin in konstrukcijo identitete, prav pa tako ljudje z nakupovanjem dobrin izražajo temeljne družbene vrednote.³¹ Dobrine postanejo tudi osnovna oblika, skozi katero ljudje te vrednote razumejo in prepoznajo. Urejenost žensk je bila ena izmed najbolj pomembnih vrednot, še posebno na delovnem mestu. »Če ste bli v eni taki službi, ste moral bit tut urejen tak, k je treba« mi je pojasnila Meta. V novejših raziskavah o potrošni kulturi velja potrošnja za ključno sfero ustvarjanja statusa in identitete posameznikov, potrošniške dobrine pa predstavljajo sredstva za ustvarjanje družbenega videza, življenjskega stila in vrednot.³²

S tem, ko se je Meta zaposlila, se je spremenil tudi njen zunanji videz, saj je kot zaposlena uslužbenka morala v službo prihajati bolj urejena. Za razliko od zaposlenih žensk so se tiste, ki niso bile zaposlene, s svojo zunanjo podobo ukvarjale manj. Josipa, rojena leta 1930 v Čakovcu, ki se je leta 1956 priselila v Maribor in je doma gospodinjala, je dejala: »Jaz v službo nisem hodla. Če si v službi, več rabiš. Se moraš preoblačiti. Ne moreš it vedno v enem. Sem bla vedno doma. Komu se bom rihtala – vrtu?«

Pierre Bourdieu je v svojem delu *Razlikovanje*³³ podrobno raziskal zamisel, da so vse potrošniške prakse kulturni, ne samo ekonomski fenomen, saj vsaka potrošnja blaga, ki ga kupimo, vedno vključuje sodbe o nas samih in sodbe o okusu drugih ljudi, zato je zanj potrošnja tako ekonomska kot tudi družbena aktivnost. Potrošniki z izbiranjem med različnimi vrstami dobrin izbirajo med zanje dosegljivimi položaji v družbi. Kot pravita Mary Douglas in Baron Isherwood, postane z uporabo potrošnih dobrin viden določen niz sodb v

procesu klasifikacije oseb in dogodkov, zato je potrošnja proces, v katerem so vse socialne kategorije nenehno na novo opredeljene.³⁴

Metino pripovedovanje o njenih oblačilih razkriva čustven odnos, ki ga je vzpostavila do teh predmetov: »Ta kostimček je bil pa tok luštn! Tega sn mela pa tko rada, da ti ne morem povedat!« Ponosno se je spominjala, da so njenega spremljevalca v Ljubljani njuni znanci večkrat spraševali, kje Meta kupuje tako lepa oblačila. Zarotniško mi je povedala, da ji jih je šivala šivilja iz Črnuč. »Takrat je blo velik trgovin z blagom, konfekci-je ni blo, smo bl kupval blago. Frančiškanska pa to, to so ble same trgovine z blagom. Tam so mel kakšne fajn ostanke.« S sodelavkami so si ogledovale kroje za obleke v slovenskih ženskih revijah, kot sta *Jana* in *Naša žena*, prav tako pa tudi v tujih, kot sta *Neue mode* in *Burda*. Ženske so, kot ugotavlja Djurdja Bartlett, postale glavne prejemnice novega oblačilnega okusa, preko katerega se je kanaliziral socialističen »civilizacijski proces«.³⁵ Ženske revije in časopisi so igrali pomembno vlogo, ker so se ženske v njih srečevale z reprezentacijami »nove ženskosti«.

Meta je imela znance v ameriškem Clevelandu, od katerih je včasih dobila kakšno pošiljko oblačil, vendar je ameriška moda ni pretirano navdušila: »Amerikanci niso bli nkol lepo oblečen, niso mel modo. Tut k so hodil potem tle na počitnce, pa po morju, so ble ženske tko čudn oblečene, da js ne bi bla nkol taka.« Kljub takšnemu odnosu do ameriške mode pa ji je bilo zelo všeč, da so jo ljudje primerjali z Jacqueline Kennedy, ženo ameriškega predsednika Johna F. Kennedyja, ki je veljala za eno najlepših žensk. Ob gledanju fotografij iz svoje mladosti se je Meta spominjala: »Vsi so mi rekli, da sem čist podobna Jacqueline Kennedy in so me klical Džeklinka.« Smeje se je spominjala, da so jo kdaj tudi prosili, če jo lahko fotografirajo: »So rekl: 'Bomo Žeklinko slikal!'«

S svojo prvo plačo je Meta finančno pomagala mlajši sestri in poravnala dolg svojih staršev. »Nisem si mogla ne vem kaj kupt, sem mogla takrat dost pomagat, da je najmlajša sestra sploh nardila srednjo ekonomsko šolo.« Meta je do svojega 38. leta živela doma pri starših in finančno ves čas pomagala svoji družini, kar danes obžaluje in meni, da bi se morala že prej odseliti na svoje. Večkrat je pripomnila, da tisti, ki se odselijo od doma, živijo bolje od tistih, ki ostanejo doma: »Oni so si iz svojih plač lahko neki ustvarjal, js sem mogla pa doma pomagat.«

³¹ Miller, *Modernity*.

³² Glej: Slater, *Consumer Culture and Modernity*; du Gay in Hall et. al., *Proizvodnja pomena v potrošnji*.

³³ Bourdieu, *Distinction*.

³⁴ Douglas in Isherwood, *The World of Goods*, str. 45.

³⁵ Bartlett, *FashionEast*, str. 189.

Obleka za v službo. (Vir: Osebni arhiv sogovornice.)

Obleka za prosti čas. (Vir: Osebni arhiv sogovornice.)

Petletni gospodarski plan Ljudske republike Slovenije v letih 1947–1951 je predvideval izboljšanje življenjskega standarda državljanov s predmeti široke potrošnje, predvsem z živili, obutvijo, oblačili, ne le količinsko, ampak tudi kakovostno. Leta 1952 se je v Jugoslaviji povišala možnost nakupa industrijskih proizvodov z uvajanjem posojil zanje. V Sloveniji je večino kreditov odobrila Narodna banka, največ za pohištvo in radijske aparate. V začetku je vladal tog birokratski sistem odobravanja kreditov, saj je moral potrošnik izpolniti množico obrazcev, dobiti dva poroka, odbijajoča sta bila tudi pogoja o zastavni pravici na kupljeno blago in takojšnje plačilo do 30 % vrednosti blaga, zato so po nekaj mesecih postopek poenostavili.³⁶

Prvi kredit je Meta najela za nakup posteljnine, ki bi jo, če bi se poročila, imela za doto. »Na koncu je pa rekla prodajalka: 'Zdej pa še tolk ostane'. Js sem pa že prej naračunala za butare za kurjavo. Sem rekla: 'Če ste tok ljubeznivi, če mi lahko daste denar nazaj od kredita.' Sem mela tam eno poznano gospo, ker to se ni smelo delat.« Za najem kredita sta morali jamčiti dve priči s podpisom, da bo kreditojemalec lahko kredit vrnil. Meta se je spominjala, da je ena podpisnica podvomila, da bo sposobna odplačati kredit: »Joj, da si Meta upa vzeti tak kredit! Je pa ta druga rekla, k je tukaj podpisala: 'Bo že plačala, za Meto se pa ni treba bat'.« Meta se je spominjala, da so s sodelavkami med službenim odmorom tekle v Tkanino in si izbrale blago, za katerega so najele trimesečni kredit brez obresti, saj jim je redna zaposlitev, kot mnogim drugim Slovenkam, to omogočala.

Meta je najela kredit tudi za barvno televizijo in pohištvo. Ko je prva kolegica kupila barvni televizor, je menila: »Oh, tega dnarja js ne bom mela nikol, ker je predrago. Dnarja ni blo. Potem sem pa kupila uno barvno.« Ker je morala odplačevati dva kredita, se je včasih finančno komaj prebila skozi mesec, zato si je denar občasno sposodila. »Včasih mi je zmanjkal, ker sem mogla kredite odplačvat. Sem mela tam eno sosedo, k je bla deset let mlajša, pa je mela že vse. Mi je dostkrat posodla denar, da sem shajala. Zato sem pa hodla v delavsko menzo.« Kot zaposlena v Slovenija sadju je imela možnost, da si v posebnem fondu izposodi denar, kar pa se v praksi, kot se je spominjala, ni vedno obneslo. »Js sn enkrat prosila, da bi si sposodila, pa ni blo. Mi je sosedo posodila. Sem izstopila iz tistga. Sn rekla: 'K pa rabim, pa ni!'«

Iz pripovedi sogovornic, ki temeljijo na njihovih spominih o nakupovanju, je mogoče razbrati, da so izbirale preudarno, racionalno in predvsem varčno. Angela, direktorica Name, rojena leta 1921 v Ljubljani, se je

³⁶ Himmelreich, Pike, špekulanti in Trumanova jajca, str. 152–4.

spominjala: »Vedno sem vse na razprodaji kupila. Spomlad po novem letu, od petnajstega, dvajsetga januarja smo mel v Nami zimsko razprodajo, kasno v jeseni, k se je že šola začela, smo mel poletno razprodajo v septembru. Js sem vedno morala šparat.« V praksi sogovornice nakupovanja niso dojemale kot zapravljanje, ampak predvsem kot varčevanje.³⁷ Lasten zaslužek je ženskam, kot je Meta, omogočil nakupovanje dobrin, s katerimi so izražale lastno identiteto in kreativnost, pri tem pa so morale spretno upravljati z denarjem, da so skozi mesec ne samo preživele, ampak si tudi kaj kupile.

Preden se je Meta zaposlila in imela svoj zaslužek, na morje ni hodila, sedaj pa je lahko svoj denar porabila tudi za letovanje na morju. »Tja sn šla s svojim dnarjem, sn bla že v službi,« mi je ponosno dejala, ko je pripovedovala o svojem prvem dopustu na Braču. Kot plačana delavka je bila upravičena do vseh koristi plačanega dela: plače in pokojnine, dostopa do osebnih kreditov, plačanih počitnic, dostopa do hotelov in kampov, ki so bili v lasti njihovega podjetja. »Ampak naš oče takrat ... Kaj se je krego, da ne bom šla na Brač, pa sem rekla: 'Bom šla, sej grem s svojim dnarjem, zdej sn samostojna'. 'Figo si ti samostojna,' je reko, 'doma maš vse narjen'. 'Js sn bla samostojna šele takrat, k sn bla stara 39 let, k sn šla od doma, prej sn bla pa za njih, posebno za očeta, še zmer njegov otrok.«

Čeprav se je Meta s prejemanjem zaslužka počutila samostojno, se je v očeh svojega očeta zares osamosvojila šele s selitvijo na svoje in ne z lastnim zaslužkom, brez katerega pa seveda tudi selitev ni bila mogoča. Lastni zaslužek je bil temelj ženske emancipacije, ker jim je omogočil večjo avtonomijo pri izbiri moža in življenjskega prostora. Z zaposlitvijo v socialistični Jugoslaviji so se ženske, kot so mi dejale sogovornice, »postavile na lastne noge«. Lahko se strinjamo z Marino Blagaić in Renato Jambrešić Kirin, ki pravita, da je takšna politika zaposlovanja precej več prispevala k emancipaciji žensk, kot običajna retorika o enakosti spolov.³⁸ Če se navežemo na Susan Gal in Gail Kligman, so ženske z lastnim zaslužkom pridobile občutek zadovoljstva in večje samozavesti.³⁹ Delna odsotnost žensk od doma in njihov prispevek v družinski proračun, prav tako pa tudi ugled in nova znanja, so spremenila njihov položaj v družini, v kateri so bile v bolj enakopravnem odnosu z moškimi,⁴⁰ prav tako pa jih je plačano delo navdajalo z občutkom zadovoljstva, moči in večje lastne vrednosti.

³⁷ Prim. Miller, *A Theory of Shopping*, str. 7.

³⁸ Blagaić in Kirin, *The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage*, str. 50.

³⁹ Gal in Kligman, *The Politics of Gender After Socialism*, str. 53.

⁴⁰ Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 129.

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

Arhiv Republike Slovenije

SI AS 241 Ministrstvo za izvoz in uvoz Ljudske republike Slovenije (1945–1951)

- Pravila o organizaciji in načinu poslovanja državnega gospodarskega podjetja republiškega pomena Slovenija sadje – št. 316/4; št. 317/4; št. 320/3; št. 366/5; št. 367/5
- Poročilo o izvozu iz leta 1952, št. 979/52.

Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI_ZAL/0733 Mercator Ljubljana – Razni zapiski, leto 1984. – Razširjen komercialni sestanek, leto 1983.

- Poslovno poročilo MMT TOZD SS, Zunanja trgovina, leto 1986.

Osebni intervjuji

- Alenka (roj. 1935), Šentjur, 2013.
 Angela (roj. 1921), Ljubljana, 2014.
 Danica (roj. 1927), Ljubljana, 2014–2015.
 Josipa (roj. 1930), Maribor, 2014.
 Marica (roj. 1944), Celje, 2013.
 Meta (roj. 1928), Ljubljana, 2013–2015.
 Miranda (roj. 1941), Most na Soči, 2014.
 Sonja (roj. 1928), Ljubljana, 2013–2015.
 Vera (roj. 1928), Ljubljana, 2013.

Časopisje

- Vse najboljše že 60 let. *Časomer: Interni časopis Mercator, d.d.*, jubilejna izdaja 2009.

Literatura

- Abu-Lughod, Lila: The romance of resistance: tracing transformations of power through Bedouin women. *American Ethnologist*, 17, 1990, št. 1, str. 41–55.
 Bartlett, Djurdja: *FashionEast: The spectre that haunted socialism*. Cambridge, Massachusetts in London: The Mitt Press, 2010.
 Blagaić, Marina in Renata Jambrešić Kirin: The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: A Case Study of the Jugoplastika Factory. *Narodna umjetnost* 50, 2013, št. 1, str. 40–73.
 Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 2002.
 Čepič, Zdenko: Zvišanje življenjske ravni. *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena*

- Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (ur. Borak Neven in Jasna Fischer). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 1087–1093.
- Douglas, Mary in Baron Isherwood, *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. London in New York: Routledge, 1996.
- Erdei, Ildiko: Odrastanje u poznem socijalizmu – od “pionira malenih” do “vojske potrošača.” *Devijacije i promašaji: Etnografija domačeg socijalizma*. (ur. Lada Čale Feldman in Ines Pirca). Zagreb: Biblioteka Nova etnografija, 2006, str. 205–40.
- Gay, Paul du, Stuart Hall, Linda Janes, Hugh Mackay in Keith Negus: Proizvodnja pomena v potrošnji. Primer Sonyjevega Walkmana. *Teorija in praksa*, 34, 1997, št. 4, str. 709–25.
- Gal, Susan in Gail Kligman: *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative – Historical Essay*. Princeton in New Jersey: Princeton University Press, 2000.
- Himmelreich, Bojan: *Pike, špekulanti in Trumanova jajca*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2008.
- Hofman, Ana: When We Were Walking Down the Road and Singing: Rural Women’s Memories of Socialism in Serbia. *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe* (ur. Shana Penn in Jill Massino). New York: Palgrave Macmillan, 2009, str. 185–917.
- Hoven van, Bettina: Women at Work: Experiences and Identity in Rural East Germany. *Area* 33, 2001, št. 1, str. 38–46.
- Jeraj, Mateja: *Slovenske na prehodu v socializem: Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
- Jogan, Maca: Slovenska (postmoderna) družba in spolna neenakost. *Teorija in praksa* 41, 2004, št. 1–2, str. 361–76.
- Jogan, Maca: Emancipacija žensk kot sestavina množične zavesti. *Ženske in diskriminacija* (ur. Maca Jogan). Ljubljana: Delavska enotnost, 1986, str. 67–83.
- Klemenčič, Matjaž in Mitja Žagar: *The Former Yugoslavia’s Diverse Peoples: A reference Sourcebook*. Santa Barbara, Denver in Oxford: ABC-CLIO, 2004.
- Koleva, Daniela: “My life has mostly been spent working”: Notions and Patterns of Work in Socialist Bulgaria. *Anthropological Notebooks*, 14, 2008, št. 1, str. 27–48.
- Lury, Celia: *Consumer Culture*. Cambridge in Oxford: Polity Press, 1996.
- Makarovič, Marija in Marta Košuta: *Ena duša in ena pamet: Življenske pripovedi iz Škedenja pri Trstu*. Škedenj: Slovensko kulturno društvo Ivan Grbec, 2008.
- Massion, Jill: Workers under Construction: Gender, Identity, and Women’s Experiences of Work in State Socialist Romania. *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe* (ur. Shana Penn in Jill Massino). New York: Palgrave Macmillan, 2009, str. 13–31.
- Miller, Daniel: *Modernity: An Ethnographic Approach: Dualism and Mass Consumption in Trinidad*. Oxford in New York: Berg, 1997.
- Miller, Daniel, Peter Jackson, Nigel Thrift, Beverley Holbrook in Michael Rowlands: *Shopping, place and identity*. London: Routledge, 1998.
- Miller, Daniel: *A Theory of Shopping*. Cambridge: Polity Press, 1999.
- Oakley, Ann: Interviewing Women: A Contradiction in Terms. *Turning Points in Qualitative Research: Tying Knots in a Handkerchief* (ur. Yvonna S. Lincoln in Norman K. Denzin). Oxford: AltaMira Press, 2003, str. 243–264.
- Patito, Jennifer in Melissa L. Caldwell: Consumers Exiting Socialism: Ethnographic Perspectives on Daily Life in Post-Communist Europe. *Ethnos*, 67, 2002, št. 3, str. 285–94.
- Ramšak, Mojca: *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.
- Riessman, Catherine Kohler: When Gender is not Enough: Women Interviewing Women. *Gender & Society*, 2, 1987, št. 1, str. 172–207.
- Ritchie, Donald A. *Doing Oral History*. New York: Twayne Publishers, 1995.
- Slater, Don: *Consumer Culture and Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1997.
- Stanley, Liz. *The auto/biographical I*. Oxford, New York: Manchester University Press, 1992.
- Thompson, Paul: *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford in New York: Oxford University Press, 2000.
- Tomšič, Vida: *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*. Ljubljana: Delavska enotnost in Naša žena, 1980.
- Zukin, Sharon: *Beyond Marx and Tito: Theory and Practice in Yugoslav Socialism*. Cambridge, New York in New Delhi: Cambridge University Press, 2008.

Zusammenfassung

„DIESES GEFÜHL, WENN DU DAS ERSTE GEHALT BEKOMMST – JETZT KANNST DIR JA SELBER WAS KAUFEN“

*Bilder des täglichen Lebens slowenischer Frauen
nach dem Jahr 1945 aus dem Blickwinkel der
Berufstätigkeit und des Konsums*

In der Periode des sozialistischen Jugoslawien war die Vollzeitbeschäftigung ein wesentlicher Grund für den Eintritt von Frauen in die öffentliche Sphäre. Gleichzeitig veränderte sie die öffentlichen und privaten Bereiche des Lebens, das Verständnis von Männlichkeit und Weiblichkeit und die gesellschaftlichen Erwartungen gegenüber Frauen wesentlich. Durch die Erforschung der alltäglichen Lebenserfahrungen von Frauen im sozialistischen Slowenien und ihres Verhältnisses zur Erwerbsarbeit versucht der Beitrag die Veränderungen zu erklären, die die Berufstätigkeit im Sozialismus den Frauen brachte und die damit verbundenen Auswirkungen auf ihre gesellschaftliche und ökonomische Stellung. Der Beitrag basiert auf der Methode der Oral History, die erzählte Erinnerungen an das tägliche Leben analysiert, wie sie von Gesprächspartnerinnen und Gesprächspartnern geschildert werden, die über vergangene Ereignisse von historischer Bedeutung und ihre Einstellungen dazu berichten.

Arbeit wurde im sozialistischen Jugoslawien zum höchsten Wert erklärt, Arbeiter zu sein bedeutete gesellschaftlichen Status und war die primäre Art der Sozialisation. In der Nachkriegszeit wuchs die Zahl der berufstätigen Frauen in Jugoslawien ungefähr um das Neunfache an. Der eigene Verdienst war eine Grundlage der Emanzipation der Frauen, weil er ihnen eine größere Autonomie bei der Wahl des Ehemannes und des Lebensortes ermöglichte und ihnen das Gefühl von Zufriedenheit, moralischer Überlegenheit und Macht im Haushalt sowie Eigenwert gab. Der Beitrag umreißt, wo Frauen im Sozialismus beschäftigt waren und welche Positionen sie einnahmen; was ihnen der eigene Verdienst bedeutete und wie sie ihn verwalteten; wie sich durch die Berufstätigkeit ihre äußere Erscheinung veränderte und welche Bedeutung sie dem beimaßen.

Die Arbeit im Sozialismus kann auch durch die Perspektive der Emanzipation betrachtet werden, denn durch die Legitimierung ihrer selbst als gesellschaftliche Subjekte und die Erlangung einer gewissen Autonomie forderten Frauen die traditionellen Rollen heraus, untergruben die Hierarchie der Geschlechter und handelten manchmal gegen die patriarchalen Normen – und das obwohl der Staat mit einer strengen Arbeitsteilung die

Rollenaufteilung zwischen den Geschlechtern bewahrte. Durch die Analyse der täglichen Praxen und Diskurse der Gesprächspartnerinnen zeigt sich, dass sie ihre Identität als Frau und Arbeiterin auf unterschiedliche Arten konstruierten, darunter auch in der Form, dass sie gegen die dominanten Diskurse gerichtete hegemoniale Positionen ausdrückten.

Laut den persönlichen Erfahrungen der Gesprächspartnerinnen und Gesprächspartner war Arbeit im Sozialismus eine Verpflichtung, eine Mühe und Last, die zur Erschöpfung führen konnte. Einige erlebten sie als Tätigkeit, die keine Erfüllung brachte, die sie zum Verzicht zwang, für die sie nie ausreichend Dank und Belohnung in Form von Bezahlung bekamen. Auf der anderen Seite bedeutete die Berufstätigkeit auch eine kreative Herausforderung und Möglichkeit der Selbstverwirklichung, eine Quelle der Kraft, der persönlichen Bestätigung, der Unabhängigkeit, des Wertes und der Ehre. Als Lohn für die harte Arbeit genossen die Gesprächspartnerinnen die materiellen und symbolischen Belohnungen. Der eigene Verdienst ermöglichte den Frauen das Knüpfen neuer sozialer Netze und die Übersiedlung in größere Städte, damit verbunden auch neue Lebenskonzepte und Arten der Freizeitgestaltung.

Die Belastungen der Frauen durch Vollzeitbeschäftigung und Versorgung von Kindern und Haushalt waren ein Aspekt des Lebens im Sozialismus, aber nicht der einzige. Die berufstätige Frau war finanziell unabhängig, was dazu führte, dass sie auch außerhalb des Hauses verschiedenartige Freizeitaktivitäten und Wege der Kultivierung ihrer Weiblichkeit durch den Konsum suchte. Häufig kauften sich die Gesprächspartnerinnen von ihrem ersten Verdienst Schuhe, Kleider, Nylonstrümpfe etc. Diese Güter dienten ihnen als visuelle Erinnerung an ihre Arbeitsleistungen. Die neue Identität berufstätiger Frauen zeigte sich auch äußerlich in einer anderen, gepflegteren Erscheinung. Eine gepflegte Erscheinung war einer der wichtigsten Werte, insbesondere am Arbeitsplatz. Den Erzählungen der Gesprächspartnerinnen, die auf ihren Erinnerungen an das Einkaufen basieren, ist zu entnehmen, dass sie ihre Wahl umsichtig, rational und vor allem sparsam trafen. Der eigene Verdienst ermöglichte den Frauen den Kauf von Konsumgütern, durch die sie ihre Identität und Kreativität ausdrückten, gleichzeitig aber mussten sie mit ihrem Geld umsichtig wirtschaften, damit sie einerseits durch den Monat kamen und sich andererseits auch etwas gönnen konnten.

Schlagwörter: bezahlte Arbeit, Konsumpraxen, das Unternehmen Slovenija sadje, Sozialismus